

TÜRK ROVÁSÍRÁSOS FELIRATOK
KELET-EURÓPÁBAN

I

Az orchoni-jeniszeji típusú rovásírás felbukkanása az avaroknál¹ lényegesen módosítja a türk rovásírások történetére vonatkozó korábbi elképzeléseket. Az általános felfogás még a közelmúltban is az volt, hogy az orchonijeniszeji türk rovásírás csak a Bajkál-tó és az Altáj-hegység között s a Jeniszej felső folyásának vidékén volt elterjedve s csak a Talas-folyó völgyében talált türk rovásírásos feliratok esnek ki kissé ebből az elterjedési területből.² Európában ugyanakkor a Nagyszentmiklós-i kincs feliratainak rovásírásos ABC-jéhez hasonló rovásírások voltak elterjedve s ezeknek legkeletibb előfordulása szintén a Talas-folyó vidékére esik.³ Most Európában, a Kárpát-medencében előkerültek azonban az orchoni-jeniszeji ABC-ben vagy ahhoz közel álló rovásírással írt avar feliratok, hatalmas távolságban a Jeniszej vidékétől vagy akár a Talas völgyétől is. Ez azért meglepő, mert inkább azt lehetett volna várni s a korábbi kutatás ezt is tette fel, hogy az avarok is az Európában ismert és használt Nagyszentmiklós-i típusú rovásírások egyikét használták.⁴

A nagy földrajzi távolság a Kárpát-medence és a Jeniszej vidéke (vagy a Talas völgye) között joggal veti fel azt a kérdést, hogy valóban elszigetelten áll-e az avar rovásírás Európában. Ha ugyanis helyes az a feltevés, hogy a késői avarok Közép-Ázsiából származtak s egyes csoportjaik Kelet-Európában vándorlásuk során más területeken is tartósan megtelepedtek, akkor meg kellene találnunk azokat a rovásírásos emlékeket is, amelyek az avar rovásírásos feliratok és a jeniszeji rovásírás közötti hatalmas távolságot áthidalják. Ilyen rovásírásos emlékeket valóban találunk is.

II

A Klyaz'ma folyó mellett Vladimir városától 3 km-re fekvő Sungirevskoe gorodiščén, amely valamikor a merják településterületéhez tartozott, az 1954. évi ásatások során egy palakőből készített orsógomb került elő, amelyre egy rovásírásos feliratot karcoltak be. A település a VII. században keletkezhetett

¹ Harmatta J.: Az avarok nyelvének kérdéséhez. Ant. Tan. 30 (1983) 71 skk.

² J. Németh: The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe. Acta Linguist. Hung. 21 (1971) 40.

³ J. Németh: id. m. 41 skk. A 45.—46. lapokon közölt összehasonlító írástáblázatba (IXa—b kép) számos hiba csúszott be. A Novočerkask-i I. kulaes-felirat rovatában számos olyan jel szerepel, amely nem abban, hanem a Mayackoe gorodišče feliratainak fordul csak elő.

⁴ I. Vásáry: Runiform Signs on Objects of the Avar Period (6th—8th CC. A. D.). Acta Orient. Hung. 25 (1972) 344.

1. kép. A Sungirevskoe gorodišče-i orsógomb rovásírásos felirata

s a VIII. — X. században állhatott fenn.⁵ A felirat 9 betűből áll és a következőképpen olvasható:

$d^2k^0m\ i/\bar{i}\ 0\delta\ k\ddot{u}\ 1t\ 1r\ 1\gamma$

A betűket jobbról balra írták, keskeny sávban, aminek következtében a betűk formái kissé eltorzultak. Az első betű világosan 2d . A második kissé kurzív 2k , esetleg $^0n\check{c}$ lehet. A harmadik betű 0m -nek olvasható, amelynek alakja először nem volt egészen helyes s ezért még egy ferde vonallal helyesbítették. A következő három betű vonásai összeérnek. Jobbról bal felé haladva egy i/\bar{i} olvasható, majd egy $^0\delta$ vehető ki, mindkettő a jeniszeji rovásírás betűformáihoz áll közel. A harmadik betű az egybeírt jelcsoportban két részből álló $k\ddot{u}$, amely a jeniszeji B alakú $k\ddot{u}$ jelének kurzív változata.⁶ A hetedik betű egy elnagyoltan írt $1t$, amely a jeniszeji rovásírás $1t$ jele alakjának felel meg. A következő, nyolcadik betű első pillantásra azonosíthatatlannak látszik. Figyelembe véve azonban, hogy a harmadik betűt is javította a bevéső, itt is ugyanezt feltéve a betű alakja úgy magyarázható, hogy a bevéső először 2r -t karcolt be, azután azonban ezt 1γ -re javította. Így a 2r baloldali függőleges szára feleslegessé vált. Javítottnak látszik az utolsó betű is. A felirat készítője először $1q$ -t karcolt be, ezt azonban egy rövid függőleges vonással 1γ -re javította, amelynek jobboldali szára így hosszabb lett, mint a baloldali. Mindez arra mutat, hogy a felirat készítője nem rendelkezett nagy írásgyakorlattal, de a feliratot bizonyos javítgatással mégis be tudta karcolni. A felirat következőképpen értelmezhető:

edik Umai iši kü toryu

Az *edik* alak az *edik*- ige parancsolómód egyes szám 2. személyű alakja, az *edik*- ige pedig az *et/-ed-* 'előállít, létrehoz, véghez visz' ige intensívuma. Az *Umai* szó szemelláthatólag az ótörök *Umay* név megfelelője, amely istennő neveként és személynévként is előfordul.⁷ Feltűnő e névben a $1y$ -nek i/\bar{i} -vel való jelölése, ami egyébként az orchoni-jeniszeji feliratokon nem fordul elő. Éppen ezért arra kell gondolnunk, hogy a kérdéses betű nem i/\bar{i} , hanem alul nyitott $1y$ azaz az egyébként D alakú jelnek olyan változata, amely a jeniszeji feliratokban előfordul.⁸ E mellett az olvasat mellett szól az a körülmény, hogy a közölt rajz alapján ítélve a betű két szára egyforma hosszú. Így bizonyára helyesebb a nevet *Umay*-nak olvasnunk. A harmadik szó *iši* 'asszony, úrnő, feleség'. A következő szó *kü* 'hírnév, dicsőség; híres'. Az utolsó szó az ótörökben jólismert *toryu/torqu* 'selyem'.

Az egész felirat jelentése tehát a következő:

edik Umay iši kü toryu «Készíts, Umay asszony, híres selymet!»

⁵ Ye. I. Goryunova: Этническая история Волго—Окского междуречья. МИА XCIV. Moskva 1961. 59 skk., 20. kép 8.

⁶ D. D. Vasilev: Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Ленинград 1983. 7, írástáblázat 19/9.

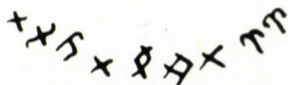
⁷ Древнетюркский словарь (DTS). Ленинград 1961. 611 s. v. Umay II.

⁸ D. D. Vasilev: id. m. 7, írástáblázat 12/2.

Az utolsó két szó az *edik* igealak tárgya és casus indefinitus-ban áll. A Sungirevskoe gorodiščén végzett próbaásatás és a közlés jellege nem teszi lehetővé, hogy az orsógomb történeti helyzetét a településen pontosabban meghatározzuk. Az kétségtelen, hogy a település alsó, merja rétegeből került elő s így arról tanúskodik, hogy a merják a VIII.—IX. században kapcsolatban álltak olyan tőlük délebbre, az erdős steppe övezetében élő vagy átvonuló török törzsekkel, amelyek Közép-Ázsiából magukkal hozták az orchoni-jeniszeji rovásírás ismeretét.

III

Tovább északkeletre a Káma folyó völgyében a Vyatka folyó közelében fekvő Turuševa falunál 1927-ben ezüstedényeket tartalmazó gazdag kincslet került elő. Ebben két, Herakleios császár korából származó, bizánci ezüstedény is volt,⁹ amelyeken rovásírásos feliratok figyelhetők meg.¹⁰ Az első edényen, amelynek közepét belül rozetta díszíti, két felirat vehető ki. A belső felü-

2. kép. A Turuševa-i rozettás bizánci ezüst edény első rovásírásos felirata

leten a szegélyt díszítő cakkokon belül helyezkedik el az egyik felirat, a fénykép szerint nézve az edény bal felső negyedében. A közölt fénykép rossz minőségű, az írásjelek inkább csak sejthetők, mint láthatók rajta. Így a jelenleg közölt olvasat később esetleg módosításra szorulhat. Az írásjeleket az edény szélé felől, kívülről, jobbról balra kell olvasni:

${}^2r {}^2r {}^2d {}^0m e {}^2d kü {}^0z {}^2d$

Az olvasattal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a 2r -nek háromágú villához hasonlító feje van, amely a jeniszeji feliratok egyik 2r változatából vezethető le. A *kü* jel olvasata bizonytalan: egy téglalapalakú jelet figyelhetünk meg, amelyet egy vonás mintha két félre osztana. A téglalap tengelye ferde. Az utolsó 2d alakja eltorzult, mert egyik szárát az edény bordájára karcolták.¹¹ Az olvasat értelmezése a következő lehet:

er erdäm ed küzed «Férfi becsületre, vagyona vigyázz!»

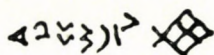
A *küzed* alak a *küzet*- 'örizni, védni' ige felszólító mód, egyes szám 2. személyű alakja. Az *erdäm* és *ed* szavak a *küzed* igealak tárgyai casus indefinitusban.

A másik felirat az edény alsó felületén a talppgyűrűn kívül foglal helyet. Itt a közölt fényképen jól kivehető egy tamga, amelyet elég erős karcólással

⁹ L. A. Maculevič: Византийский антик в Прикамье. МИА I. Moskva 1940. 140 skk. V. P. Darkevič: Художественный металл Востока VIII—XIII вв. Moskva 1976. 10.

¹⁰ Erre már L. A. Maculevič felhívta a figyelmet: id. m. 142, 143 (bár a feliratok rovásírás jellegét nem ismerte fel).

¹¹ Ezt már L. A. Maculevič megfigyelte: id. m. 142.

3. kép. A Turuševa-i rozettás bizánci ezüst edény tamgája és második rovásírásos felirata

véstek be. E tulajdonjel szemmel láthatólag a 2d és 0m jelekből tevődött össze, így értelmezése *edim* 'vagyonom' lehetne. Ebben az esetben e tamgát egyszerű tulajdonjelnek, nem pedig nemzetségjelnek vagy családjelnek lehet tartanunk. A tamgától balra, a talpgyűrű mentén helyezkednek el a felirat sokkal gyengébben bekarcolt, alig látható betűi, amelyeknek olvasata a következő lehet:

$u {}^1s {}^1n {}^0nč {}^1t {}^1b {}^1qč$

Az 1s átírás mögött az ${}^0š/{}^2s$ jel rejlik. Hasonló felcserélésre a jeniszeji feliratokban számos példa van.¹² A két utolsó betű olvasata bizonytalan. A feliratot következőképpen értelmezhetjük:

$Us (= Uz) \textit{Inanč tabaqi}$ «Us Inanč edény(e)»

Figyelemre méltó a genitivus nélküli, de birtokos személyragos birtokos szerkezet.¹³ A feliratok alapján ítélve tehát ennek az ezüst edénynek legalább három tulajdonosa volt, mielőtt földbe került.

IV

A másik bizánci ezüstedényen négy rovásírásos felirat figyelhető meg. Ezeket az edény alsó felületére karcolták be és pedig kettőt a talpgyűrűn belül, kettőt pedig a talpgyűrűn kívül. A betűk alakja és a bekarcolás jellege itt is négy különböző kézre utal, tehát eleve valószínűnek látszik, hogy ennek az edénynek is legalább négy tulajdonosa volt.

4. kép. A Turuševa-i keresztos bizánci ezüst edény első rovásírásos felirata

Az első feliratot, amely mindössze négy jeltől áll és a legerősebben van bevésve, a talpgyűrűn belül a görög felirat és a bizánci pecsét között figyelhetjük meg, a görög felirat tengelyére csaknem derékszögben helyezkedik el. Jobbról balra írták s a görög felirattól kezdve következőképpen olvasható:

${}^2d {}^0\eta {}^0š {}^0č$

A 2d alakja a kéziratos változatnak felel meg. A ${}^0\eta$ a jeniszeji feliratok ${}^2\eta$ jelével egyezik. Figyelemre méltó a 0š -nek itt használt négyzetalakú változata, amely szintén csak a jeniszeji feliratokon fordul elő. A 0č -nek ez a változata — tükröz-

¹² D. D. Vasilev: id. m. 8 további irodalommal.

¹³ A. von Gabain: Alttürkische Grammatik.² Leipzig 1950. 171, 405. §.

zött alakban — ismét csak a jeníseji feliratokban használatos. A felirat következőképpen értelmezhető :

idiŋ iŋiči (vagy *aŋiči*) «az úr edénye»

Bár a felirat egy birtokos szerkezetből áll, szemmel láthatólag mégsem tekinthető tulajdonosi feliratnak. Ebben az esetben ugyanis a személynév nem hiányozhatna. Így csak arra gondolhatunk, hogy a felirat a szakács és a pohárnok tájékoztatására szolgált.

A második feliratot csak gyengén karcolták be a talpgyűrűn belül, annak vonalát követve, a görög felirat kezdetétől a végéig félkörívben. A felirat jobbról balra halad s a görög felirat első betűje alatt kezdődik. Olvasata a következő :

${}^0n\check{c} {}^0z {}^1n \check{i}\check{c} {}^2n {}^2d {}^0\eta {}^0\zeta {}^0m {}^2t {}^2b {}^0\check{c} {}^2s i$

Az ${}^0n\check{c}$ 3 zeg-zug vonalból áll. A 0z olvasata kissé bizonytalan. Érdekes az ${}^0\zeta$ alakja, amely Tonyuquq feliratának változatához áll közel. Az 0m alsó ferde vonása nem látható, alakja az Ongin-i felirat változatához áll legközelebb.

5. kép. A Turuŋeva-i keresztcs bizánci ezüst edény második rovásírási felirata

A 2b és ${}^0\check{c}$ alig vehető ki, az 2s és az i szárai pedig keresztezik egymást, mert tengelyük különböző, amennyiben az írás követi a talpgyűrű hajlatát. A feliratot következőképpen értelmezhetjük :

Inč Uzun Ičin idiŋ aŋama tábčisi
«Inč Uzun Ičin úrnak az étkező edénye»

Ez nyilvánvalóan tulajdonosi felirat — legalább is nyelvi formáját tekintve, mert egyébként az *aŋama tábči* 'étkező edény' minősítés alapján az úr személyzetének tájékoztatására is szolgálhatott. Nyelvi szempontból csak az *Ičin* név és az *aŋama* szó igényel magyarázatot. Az *Ičin* név az *iči* 'idősebb testvér, apai nagybátya' szó *-n* képzős származéka,¹⁴ az *aŋama* alak pedig az *aŋa* 'enni' igéből *-ma* képzővel képzett melléknév 'evő, étkező' jelentéssel.¹⁵ Az *idiŋ* alak az *idi* 'úr' szó genitivusa, *tábčisi* pedig a *tábči* 'edény' szó egyes szám 3. személyű birtokos raggal ellátott alakja.

A harmadik felirat a talpgyűrűn kívül helyezkedik el, de a talpgyűrű hajlatát követi. Gyengén karcolták be s a fényképezésnél túlsok fényt kapott,

¹⁴ A. von Gabain : id. m. 61, 56. §.

¹⁵ A. von Gabain : id. m. 78, 142. §.

6. kép. A Turusëva-i kereszties bizánci ezüst edény harmadik rovásírásos felirata

így a gyenge bekarcolások alig láthatók. A következő jeleket lehet kivenni, amelyeket kívülről befelé, jobbról balra kell olvasni:

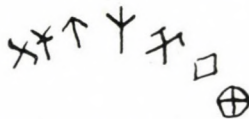
${}^0\eta$ 0p lt ${}^0\eta$ ${}^1\gamma$

Az első három betű halványan látszik, a második ${}^0\eta$ jól kivehető. A ${}^1\gamma$ sajátos alakú, hasonló változatokat a jeniszeji feliratokban találunk. Középső függőleges szára szemmeláthatólag túlságosan hosszúra sikerült s túlnyúlik a felső ferde vonásokon. A feliratot következőképpen értelmezhetjük:

Oη Apa alti oη ayi «Oη Apa kapta rész vagyón»

Amennyiben a felirat teljes és helyesen sikerült az írásjeleket azonosítani, akkor a felirat arról tanúskodik, hogy a Turusëva-i edény egy alkalommal öröklés vagy osztozkodás révén került új tulajdonosához. Az *alti* (esetleg *aldi*) az *al-* ige perf. egyes szám 3. személyű alakja.¹⁶

A negyedik felirat szintén a talpgyűrűn kívül helyezkedik el az edény ellentétes oldalán. Ezt belülről kifelé, jobbról balra karcolták be. A következő írásjeleket lehet kivenni. Az 1. jel köralakú és két átló osztja négy részre. Ez a 2d -nek a jeniszeji feliratokon előforduló változata. Utána igen halványan

6a. kép. A Turusëva-i kereszties bizánci ezüst edény negyedik rovásírásos felirata

egy csúcsára állított rombuszalakú betű figyelhető meg, amely a jeniszeji feliratokon az ${}^2\delta$ jeleként szintén előfordul. A harmadik írásjel nyitott fejű 2b , amelynek megfelelője szintén csak a jeniszeji s esetleg a Talas-i feliratokon található meg. A 4. és az 5. betű *ič* és *oq*. A 6. jel az ${}^0\delta$ -nek az orchoni és a jeniszeji feliratokon is előforduló változata, amelyet itt szemmeláthatólag ${}^1\delta$ hangértékben használtak. Végül egy 0z betű halvány felső része vehető ki. Így a felirat olvasata a következő lesz:

2d ${}^2\delta$ 2b *ič* *oq/qu* ${}^1\delta$ 0z

¹⁶ Az *al- oη* 'részt kapni' jelentéstani párhuzama: *alayin ülüg* 'részt kapok' előfordul a *Qutad;u bilig*-ben (DTS 32, s. v. *al-*).

Első szóként az ^{2d} ^{2š} jeleket különíthetjük el s ezt az írásképet *idiš*-nek értelmezve benne az ótörök *idiš* 'edény' szót ismerhetjük fel.^{16a} A következő ^{2b} *ič* *oq/qu* ^{1š} jelsoport szemelláthatólag egy palatális és egy veláris szót jelöl. Az utóbbit kézenfekvő *quš*-nak olvasnunk s az ótörök *quš* 'madár, sólyom' szóval azonosítanunk, amely gyakran fordul elő török személynévben.^{16b} Itt is szemelláthatólag személynév egyik eleme. A kéttagú név első eleme, a ^{2b} *ič* jelsoport talán az ótörök *bičä* 'kis' szóval^{16c} azonosítható s így az egész név *Bičä Quš* 'Kis Sólyom' lehetne. E mellett esetleg arra is lehet gondolni, hogy a *bičä* szóban a magyar *bese* ótörök forrása bukkant elő. Ebben az esetben a *Bičä Quš* név jelentése 'Sólyom madár' lehetne.^{16d} A felirat utolsó jele, ^{0z} *öz*-nek értelmezhető s benne a 'maga; saját' jelentésű ótörök névmást láthatjuk. Így az egész felirat értelmezése a következő lehet:

idiš Bičä Quš öz «Az edény Bičä Quš sajátja»

A négy felirat időbeli sorrendjét tartalmi vagy paleográfiai megfigyelések alapján nem lehet biztosan meghatározni. Mégis a feliratok elhelyezése alapján arra lehet gondolni, hogy a talpgyűrűn belül elhelyezett két felirat a régebbi. Amikor a talpgyűrűn belül már nem volt hely, akkor karcollhatták be a két másik feliratot a talpgyűrűn kívül.

V

A Turuševa-i kincslelet finnugorok lakta területen került elő akárcsak a többi nagyszámú nemesfém edénylelet. Oda délebről, a nomád török törzsek lakta területekről, talán éppen a Karayakupovo-i kultúra hordozóitól kerülhetett. A rovásírásos feliratok legkorábban a VII. század végén keletkezettek s minthogy az edényeket 3–4 nemzedék is használta, a VIII. század folyamán s esetleg a kilencedik század első felében még mindig számolhatunk új feliratokkal rajtuk. A Glazovo-i típusú nyakperecek jelenléte¹⁷ a kincsleletben arra enged következtetni, hogy a IX. század végén — X. század elején az edények már nem a türk törzsfők birtokában voltak.

7. kép. A Kerčeva-i ezüst edény rovásírásos felirata

A Káma folyó mentén Čerdin'-től délre Kerčeva faluban is került elő egy ezüst tál alsó felületén rövid rovásírásos felirattal.¹⁸ A felirat a talpgyűrűn kívül helyezkedik el, annak átmérőjével egyező irányban, jobbról balra írták a talpgyűrűtől kiindulva. A közölt rajz alapján következőképpen olvasható:

^{16a} DTS 203.

^{16b} *Ligeti L.*: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. II. Budapest 1979. 459–460.

^{16c} DTS 98.

^{16d} A *bese* szóról TESz I. Budapest 1967. 1288.

¹⁷ V. P. Darkevič: id. m. 10.

¹⁸ V. P. Darkevič: id. m. 187, 35. kép b.

$$1_n : 2d n\check{c}$$

Az első betű után álló rövid vonást másnak, mint szóelválasztó jelnek aligha értelmezhetjük. A többi jel meghatározása nem kétséges. E rövid feliratnak többféle értelmezése lehetséges. Talán a legvalószínűbb, hogy örökségi osztzkodásnál készült feljegyzéssel van dolgunk. Ebben az esetben a következő értelmezés adódik:

ana : ed inčü «anya vagyontárgya, öröklött»

Egy másik lehetőség volna (hogy a többit ne is említsük): *ana : idi inčü* «anya a tulajdonos, öröklött (a tál)». Bármelyik lehetséges értelmezést fogadjuk is el, ez a felirat is azt bizonyítja, hogy az orchoni-jeniszeji rovásírás a Belaya mentén s esetleg délebbre a VII. század végén megtelepült, Közép-Ázsiából érkezett türk törzsek közt széleskörűen ismert volt.

VI

Ennek érdekes tanúbizonysága az a sziklafelirat, amely a második világháború előtt a Sok folyótól délre fekvő Bol'soe Mikuškino falu közelében a Kartlā tu nevű hegyen volt látható.¹⁹ A 4–5 m hosszú, 3 m széles és 1,5 m vastag sziklán kb. 70 cm nagyságú írásjelekkel két, egyenkint 5–6 betűt tartalmazó sor volt bevésve. A szikláról és feliratáról készített feljegyzés 5 írásjel

8. kép. A Bol'soe Mikuškino-i rovásírási felirat

helyzetét rögzítette s ezenkívül még 2 betű alakját fenntartotta.²⁰ Így összesen 7 jel ismeretes az egykori 10–12 írásjelet tartalmazó feliratból. Ezt a közlést hitelesnek vehetjük, mert ha a betűk szélessége és magassága 70 cm volt, akkor több jel a kövön nem férhetett el. Ha 10 betűvel számolunk, akkor a felirat 2/3 része, ha 12 írásjelet teszünk fel, akkor 3/5 része őrződött meg s ezenkívül az egyik sor majdnem teljesen — vagy ha az egyik bizonytalan helyzetű írásjelet ebbe tesszük — akkor teljesen fennmaradt. Ez a körülmény lehetővé teszi a felirat kiegészítését és értelmezését.

A 7 jel közül egy, amelynek közepe x-alakú s az x mind a négy szára háromágú villában végződik, nyilvánvalóan tamga. A jensiszeji rovásírási feliratoknak is csaknem mindegyike tartalmaz tamgát s ezek között megtaláljuk az említett jel részelemeit, a keresztet, amelynek egyik vége villaszerűen elágazik s külön a háromágú villát is.²¹ A felirat többi jele is a jensiszeji feliratok jellegzetes formáit mutatja, sőt csak a jensiszeji feliratokban van pontos megfelelőjük, mint ezt a mellékelt írástáblázat mutatja. A felirat jeleit következőképpen azonosíthatjuk:

¹⁹ A. Róna-Tas: A Runic Inscription in the Kujbyšev Region. Acta Orient. Hung. 30 (1976) 267, a feliratról készített rajz a 268. lapon.

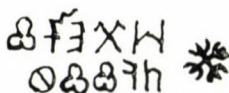
²⁰ A. Róna-Tas: id. m. 269 (A. J. Mikeeva visszaemlékezése).

²¹ D. D. Vasilev: id. m. 52, E-2, E-51, E-109, E-6, E-7.

$^0\text{ş} \text{ } ^2\text{g} \text{ } ^2\text{b} \text{ } \textit{lt}$
 \textit{nt}

Az átírás megtartotta a betűk helyzetét a kövön, valószínű azonban, hogy a feliratot jobbról balra kell olvasnunk s ebben az esetben az első három írásjelet *Altı* (vagy *Altı*) *beg* személynévnek és címnek értelmezhetjük. Így viszont arra kell gondolnunk, hogy a felirat felső sora az 1. sor s az alsó a 2. sor. Ez eltér az orchoni-jeniszeji feliratok általános (bár nem kivétel nélküli²²) gyakorlatától s valószínűleg azzal magyarázható, hogy a vésnök az első jelet rossz helyre véste be s ezután már nem lehetett másképpen elhelyezni a felirat sorait. Jobbról balra olvasva ugyanis az első betű függőlegesen tükörfordított *lt*/*ld*. A vésnök ezt nyilván helyesen véste be, de a sor ellenkező végére, mint kellett volna. Ezt a hibát csak úgy tudta kijavítani, hogy a többi betűt fordítva véste be, így viszont az először bevéssett betű a többihez viszonyítva függőlegesen tükörfordított lett.

A második betű nyitott fejtű ²*b*, amelyhez közelálló változatok csak a jeniszeji feliratokban fordulnak elő. A harmadik betű szögletesre írt ²*g*. Ennek alakja szintén a jeniszeji feliratok ²*g* változataihoz áll legközelebb. A negyedik

9. kép. A Bol'soe Mikuškino-i rovásírással felirat kiegészített rajza

betű az ⁰*ş* egyik jeniszeji változatából vezethető le. A 2. sor egyetlen feljegyzett jele az *nt*-nek csak a jeniszeji feliratokban előforduló változata. Szintén csak a jeniszeji feliratokban fordul elő a hatodik, bizonytalan helyzetű, 3 félkörből álló jel, amelynek hangértéke ⁰*m*. Ennek alapján a feliratnak következő olvasata adódik:

$\textit{lt} \text{ } ^2\text{b} \text{ } ^2\text{g} \text{ } ^0\text{ş} \text{ } ^0\text{m}$ vagy $\textit{lt} \text{ } ^2\text{b} \text{ } ^2\text{g} \text{ } ^0\text{ş}$
 $[\quad]\textit{nt}$ $[\quad]^0\text{m} \textit{nt}$

Mint hogy a sziklafeliratok úgyszólván kizárólag sírfeliratok, csaknem biztosra vehetjük, hogy a Bol'soe Mikuškino-i felirat is sírfelirat s *Altı beg* a halott neve lehetett. A sírfeliratok nyelve állandó kifejezésekből áll. A halott maga mondja el tetteit s halálát eufémisztikusan úgy írja körül, hogy «rokonaimat, barátaimat stb. elhagytam» (*eşim* vagy *qadaşlarım adırıldım* vagy *kitim* vagy *qač[ım]* vagy *adırılı bardım*)²³ Mint hogy a tárgyalt feliratban a név után ⁰*ş* áll s esetleg

²² *A. von Gabain*: id. m. 10.

²³ *S. Ye. Malov*: Енисейская письменность тюрков Москва—Leningrád 1952. 38, 40; *D. D. Vasilev*: id. m. 21, 22. E-16-ban *Vasilev* $\text{ } ^1\text{q} \text{ } ^0\text{č}$ helyett $\text{ } ^1\text{q} \textit{nt}$ olvasatot ad, azonban ez sem meggyőző, mert a felirat azt a köralakú jelet, amelyre a betűmaradvány kiegészíthető, a ²*s* jeleként használja. Ha a $\text{ } ^1\text{q} \textit{nt}$ olvasat bizonyulna helyesnek, azt legfeljebb *uqınt[ım]*-nek lehetne kiegészíteni és értelmezni: *sizimä : qırq : yaşında : uqınt[ım]* «töltekek negyvenedik évemben elszakadtam (szó szerint: eltépődtem)». Az *uqın-* ige az *uqi-* ige *-n-* képzős reflexivuma lehetne. De továbbra sem látszik teljesen kizártnak, hogy a betűmaradványt ⁰*č*-re kell kiegészíteni, bár ebben az esetben alakja eltérne a feliratban előforduló másik ⁰*ş* alakjától. Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy a hely a betű számára a felirat e sorának vége felé lényegesen kisebb volt (ld. *D. D. Vasilev*: id. m. 93, a baloldali függőleges sor vége, felül).

még egy 0m állhatott utána, kézenfekvő az 1. sor végét $ešim$ -nek olvasni vagy $eš[im]$ -re kiegészíteni. Így viszont a második sor elején csak a fent felsorolt kifejezések valamelyike állhatott. Az $[{}^1d {}^1r {}^1l {}^1d {}^0m]$ kiegészítés kissé soknak tűnik, ezért inkább $[{}^2k {}^2t {}^0m]$ -re vagy $[{}^1q {}^0č {}^1t {}^0m]$ -ra gondolhatunk. A második sor végén álló nt jelet $anta$ 'ott'-nak vagy 0m -mel kiegészítve $munta$ 'itt'-nek értelmezhetjük. A tamga-jel talán a 2. sor végén állhatott, elhelyezése a jeni-szeji feliratokban eléggé változatos.²⁴ A fentiek figyelembe vételével a Bol'šoe Mikuškino-i felirat szövege következőképpen állítható helyre:

$lt {}^2b {}^2g {}^0š [{}^0m]$ tamga Altī beg eš[im]
 $[{}^2k {}^2t {}^0m]{}^0m nt$ [kit<t>im] munta

Ezt a szöveget következőképpen értelmezhetjük: «(Én) Altī beg társaimat elhagytam (= meghaltam) itten». A Bol'šoe Mikuškino-i feliratnak az a jelentősége, hogy lelőhelye jelzi azt a területet, amelyről a rovásírásos ezüstedények a finnugor törzsekhez messze északra elkerülhettek s egyben fontos láncszeme annak az útvonalnak, amelyen a jeni-szeji rovásírás Közép-Európába eljuthatott.²⁵

Ebben az összefüggésben figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a Bol'šoe Mikuškino-i felirat tamgájának nemcsak Közép-Ázsia, hanem a Kárpát-medence felé is vannak kapcsolatai. Legközelebbi párhuzamát ugyanis a Keszthely—Csákberény-i avar szíjvég tamgájában találjuk meg.²⁶ Ez csak abban

10. kép. A Bol'šoe Mikuškino-i rovásírásos felirat és a Keszthely—Csákberény-i szíjvég tamgái

különbözik a Bol'šoe Mikuškino-i tamgától, hogy a közepén elhelyezett kereszt szárai közti térségeket egy másik, szintén a középpontba helyezett kereszt szárai két-két részre osztják. Ennek a jelképnek szarmatakori tükrökön és hunkori és későhunkori (i. sz. 480—550 közötti) kardesüngő-gyöngyökön és tükrökön megvannak az előzményei.²⁷ Ezekkel azonban a Bol'šoe Mikuškino-i

²⁴ D. D. Vasil'ev: id. m. 59 (E-3, E-5, E-6 elején, E-2 végén), 69 (E-45 elején, E-51 végén).

²⁵ Különösen fontos, hogy Bol'šoe Mikuškino légvonalban mindössze 200—250 km-re fekszik a Karayakupovo-i kultúra jelenleg ismert elterjedési területétől (ld. S. A. Pletneva: Степи Евразии в эпоху средневековья. Moszkva 1981. XV. t. 1.), amely a VII. század vége felé minden előzmény nélkül jelent meg a Belaya mentén s amelynek elemei a nyugati türkök közép-ázsiai kultúrájából vezethetők le. Azok a nyugati türk törzsi csoportok, amelyek nyugatra vándoroltak, ezen a vidéken válhattak kettő: egyik részük a Belaya mentére húzódtott s ottani meglepedésük emléke a Karayakupovo-i kultúra, másik részük pedig Kuybišev táján átkelt a Volgán s tovább vonult a Kárpát-medence felé.

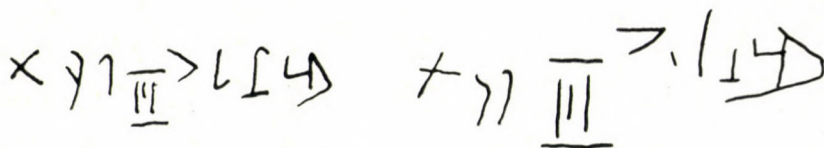
²⁶ Ld. ennek László Gy. készítette elemző rajzát: Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH XXXIV. Budapest 1955. 171, 53. kép.

²⁷ J. Werner: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München 1956. 114, 125, XLIV. t. 8, LIV. t. 3. és V. S. Dračuk: Системы знаков Северного Причерноморья. Киев 1975. XVIII. t. 1, 4/5, 5/1—3.

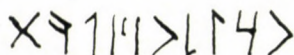
és a Keszthely—Csákberény-i tamgák legfeljebb jelentéstartalmuk, jelképi funkciójuk tekintetében függhetnek össze, az ethnikai és a történeti összefüggés azonban valószínűtlen és bizonyíthatatlan. Az ábrázolás a tükrökön és a kardcsüngő-gyöngyökön is bizonyára világkép, amelyhez a tulajdonosnak mágikus-hatalmi képzelei fűződhettek.²⁸ Világkép ábrázolásra mutat az, hogy a tamga a kört 4 (vagy 8) részre osztja, amelyek a 4 világtájnak (és a 4 mellékégtájnak) felelhetnek meg. Ezeknek képzele — a *tört bulun* — jólismert volt a türkök körében is. A Bolšoe Mikuškino-i és a Keszthely—Csákberény-i tamgák között viszont az ethnikai és történeti összefüggés minden bizonnyal lehetséges és az avarok keleti kapcsolatainak egy újabb mozzanatára hívja fel figyelmünket.

VII

Az utóbbi években az orchoni-jeniszeji rovásírás elterjedésének újabb fontos területét fedezte fel a régészeti kutatás Ferganában, nyugati türk területen.²⁹ Itt 12 lelőhelyen kerültek elő rovásírásos feliratok főleg edényeken. Ezek közül kettő értelmezhetőnek látszik: az egyik Šurabašat körzetében, a másik pedig Šamirza tepén került elő.³⁰ Az első felirat 9 írásjelből áll, amelyek mindegyike biztosan azonosítható. A feliratot a szájnnyílás felől, jobbról balra írták az edényre. Olvasata a következő:

11. kép. a) A Šurabašat-i rovásírásos felirat Yu. A. Zadneprovskiy közölte rajza — b) A Šurabašat-i rovásírásos felirat Erdélyi István készítette autográfiája

12. kép. A Šurabašat-i rovásírásos felirat rekonstruált rajza

²⁸ V. S. Dračuk: id. m. 174 szintén helyesen gondol a *svastika*-szerű jelek esetében a napra mint jelképi tartalomra.

²⁹ Yu. A. Zadneprovskiy: Тюркские памятники в Фергане. СА 1967/1. 270—274.

³⁰ Yu. A. Zadneprovskiy: id. m. 272—273, 1. kép 4—5. A Šurabašati edény feliratáról az 1. kép 4 két rajzot is közöl, amelyek nem teljesen azonosak. További két képet közöl róla S. A. Pletneva: id. m. XX. t. 52—52a. Ezek is kissé eltérnek egymástól is és a *Zadneprovskiy* közölte képektől is. Végül Erdélyi István szívésségének köszönhetem az általa az eredetiről készített autográfiát. Hogy a felirat türk rovásírással íródott, már A. N. Bernštam, Erdélyi István és S. G. Klyštornij felismerte (ld. Yu. A. Zadneprovskiy: id. m. 272—273). Minthogy a rajzok készítői az egyes írásjeleket nem tudták azonosítani, a másolásnál kisebb részleteket elhanyagoltak. Ezért a rajzok használatának helyes módszere nyilvánvalóan az, ha valamennyi részletüket (azokat is, amelyek egyiken vagy másikon hiányoznak) figyelembe vesszük. Így az öt rajz alapján a felirat írásjelei biztonsággal azonosíthatók. A Šamirza tepe-i feliratról is közölt rajzos képet S. A. Pletneva: id. m. XX. t. 48, azonban *Zadneprovskiy* rajza pontosabbnak látszik.

$$u^1 r^i i^1 l u^1 \gamma^0 p^2 k^2 d$$

A jelek közül csak a $^1\gamma$ alakja feltűnő, amennyiben alá is, fölé is egy vízszintes vonalat húztak. Ennek az lehet a magyarázata, hogy e betű lefelé kilóg a jel-sorból s a felirat bekarcolója e vonallal akarta helyzetét korrigálni, ahogy ezt korunk nyomdai korrektúrájában is teszük. A feliratot következőképpen értelmezhetjük:

Urī Uluγ Apa Ōkādā «Urī Uluγ Apa Ōkātól»

Az egész felirat tehát egyetlen nevet tartalmaz, az *Ōkādā* alak az *Ōkā* névelem ablativusa. Utóbbi címnek vagy méltóságnévnek is értelmezhető (= *ögā*). Ebben az esetben a feliratot *Urī Uluγ Apa ōkādā* formában írhatjuk át s fordítása «Urī Uluγ Apatól, az *ögā*-tól» lehet.

13. kép. a) A Šamirza tepe-i felirat (Zadneprovskij után) — b) A Šamirza tepe-i felirat kiegészített rajza

A másik feliratot egy edény pereme alá írták s mindössze 5 betűből áll, amelyek közül kettő sérült, mert egy részük az edénytöredéken már nincs rajta. Így lehetséges, hogy a felirat eredetileg hosszabb volt. Olvasata jobbról balra haladva a következő:

$$^0s/^2l^0m^1q/^2t^1n^i/i$$

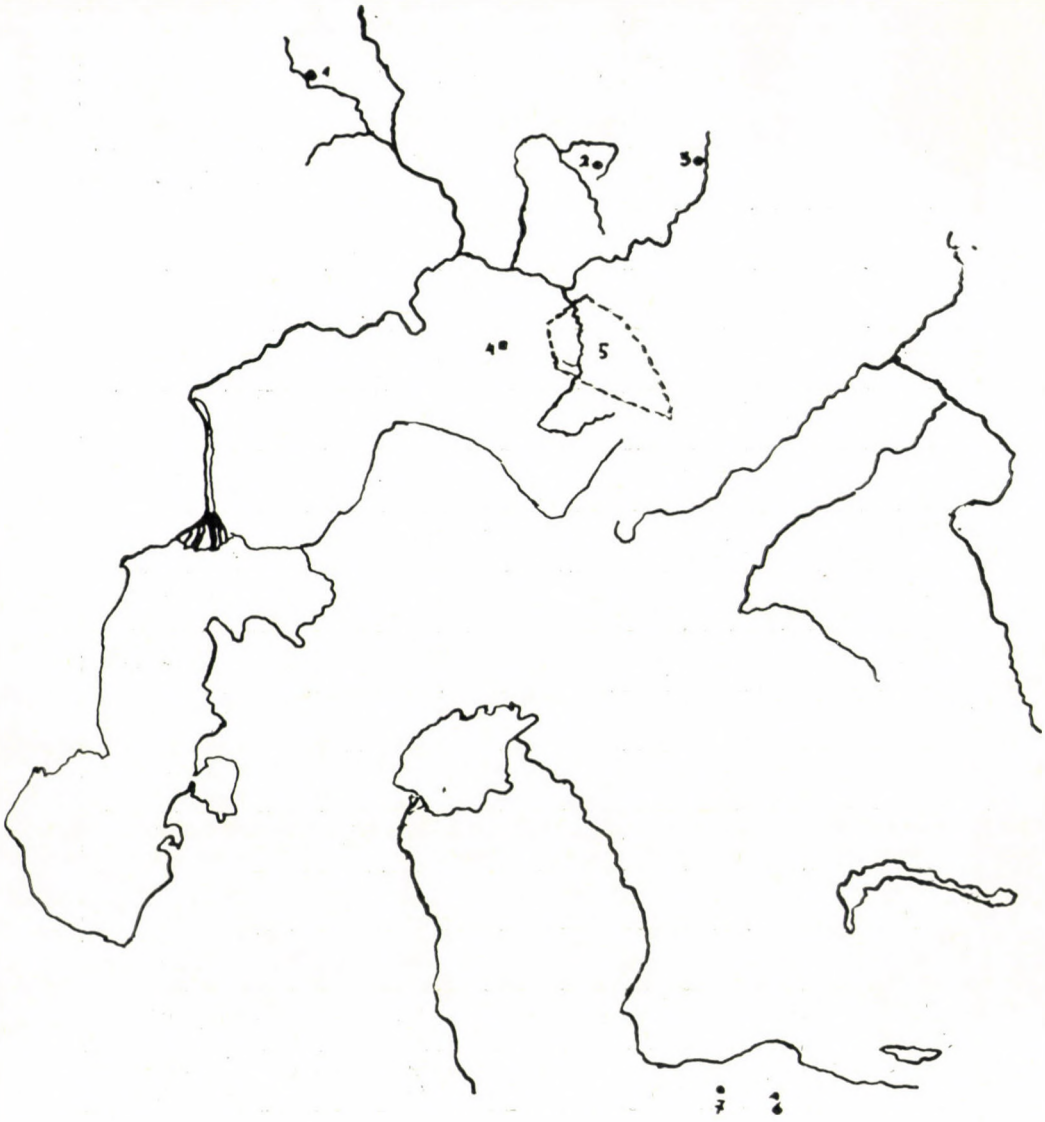
Az első betűből csak egy kis ferde szár rész maradt fenn, ezért olvasata bizonytalan. A második betűnek is csak a felső része maradt meg, ez azonban biztosan olvasható 0m -nak, alakja egyezik e betűnek Tonyuquq feliratában használt változatával. A harmadik jel alakja biztos, azonban ez a jéniszeji feliratokban tükörfordított q is lehet.³¹ A különböző értelmezési lehetőségek közül a következő látszik legvalószínűbbnek:

Išim Qanī (női név)

A ferganai türk rovásírásos leletek kora pontosan meghatározható. Az egyik feliratot edény *trywn* szogd uralkodó (i. sz. 700—710) pénzével együtt került elő.

Ezek a rovásírásos emlékek most világosan bizonyítják, hogy az orchonijéniszeji rovásírás a nyugati türk területen is elterjedt s így azt a Közép-Ázsia északi és déli területeiről nyugat felé elvonuló karluk és nyugati türk törzsi csoportok egyaránt magukkal vihették az Ural, majd a Volga és az Oka vidékére, ahonnan azután a késői «avar» bevándorlással a Kárpát-medencébe is eljuthatott.

³¹ D. D. Vasišev: id. m. 7, írástáblázat 15/3.

14. kép. A nyugati türk rovásírástól feliratok elterjedésének térképe. Jelmagyarázat. 1. Sungirevskoe gorodišče. 2. Turuševa. 3. Kerčeva. 4. Bol'shoje Mikuškino. 5. A Karayakupovo-i kultúra elterjedési területe. 6. Šurabašat. 7. Šamirza-tepe

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	≅
e		ϕ										Ye ϕ
i/i					↑					┌	↑	Ye ↑
o/u			>							>		Ye >
ʎ	∧											Ye ∧
ʎ			∩									Ye ∩
ʎ					ϕ	ϕ	ϕ					O ϕ Ye ϕ
ö				→	Y							Ye (Y
ič					Y		Y					Ye Y
² d	X	X		+	X		⊗	X		X		Ye X + ⊗
ʎ						ʎ						Ye ʎ
² g									≡			Ye ≡
² k	ʎ									ʎ		Ye ʎ
kü	⊖	⊖										O ⊖
¹ l										└		Ye └
lt						M			W			Ye M
^o m	⊖	⊖			ϕ				⊖		≡	Ye ⊖ ϕ Ye ⊖ Te ≡
¹ n))))	Ye)
² n					4							Ye 4

15. kép. A nyugati türk rovásírástól feliratok jeleinek összehasonlító táblázata. Jelmagyarázat. 1: a Sungirevskoe gorodišče-i orsógomb rovásírástól felirata. 2: a Turuševa-i rozettás bizánci ezüst edény első rovásírástól felirata. 3: a Turuševa-i rozettás bizánci ezüst edény tamgája és második rovásírástól felirata. 4: a Turuševa-i keresztos bizánci ezüst edény első rovásírástól felirata. 5: a Turuševa-i keresztos bizánci ezüst edény második

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	≡
η				Υ	Υ	Υ						Ye Υ
ηč			ʒ		ʒ			}				Ye ʒʒʒ
ηt									⊙			Ye ⊙
°p						1				1		Ye 1
°q											h	Ye h
q̇i			Δ									⊙ Δ K Δ
oq							↑					Ye ↑
°r	4									4		Ye 4
°r		η										Ye η
°s			l									Ye l
°s					l							Ye l
°š	^			□	Υ		ʒʒ	ƒ		ƒ		Ye ^ ʒʒ ƒ ƒ
°t	≈		≈									Ye ≈
°t					h							Ye h
°z		ʒ			h		ʒ					Ye ʒ h ʒ

rovásírásos felirata. 6: a Turuševa-i keresztos bizánci ezüst edény harmadik rovásírásos felirata. 7: a Turuševa-i keresztos bizánci ezüst edény negyedik rovásírásos felirata. 8: a Kerčeva-i ezüst edény rovásírásos felirata. 9: a Bol'soe Mikuškino-i rovásírásos felirat. 10: a Šurabašat-i rovásírásos felirat. 11: a Šamirza-tepe-i rovásírásos felirat. Ye: jeni-szeji, O: orchoni, To: Tonyuquq